

”להיות אור לגויים ביזמות”: אידיאל ההייטקיסט הציוני בחינוך הבית-ספרי בישראל

שרי ר. אלפי-ניסן, לימור גבאי-אגוזי, מיכל פגיס*

תקציר. במערכת החינוך הממלכתית בישראל, “אומת הסטארט-אפ”, יש שימוש נרחב בשיח יזמי. השיח היזמי הגלובלי מעלה על נס את עצמאות הפרט ומקדם ערכים אינדיווידואליים וניאו-ליברליים. הטמעת השיח היזמי בחינוך הממלכתי, שבו מהדהדים שיחים אתנו-לאומיים קולקטיביסטיים, מעלה פרדוקס. פרדוקס זה מתעצם בשנים האחרונות, שבהן מערכת החינוך מקדמת אחידות ערכית אתנו-לאומית בשם הממלכתיות. באמצעות מחקר איכותני רב-מוקדי בקרב קובעי מדיניות ובמרחבי בתי הספר וסוכניו, בחנו את האופן שבו מתיישב הפרדוקס בשדה החינוך בישראל. הממצאים מראים כי בחינוך הממלכתי ניצב ההייטקיסט הציוני בקדמת הבמה, כאידיאל תרבותי של עצמי היברידי יזמי-לאומי. דרך האידיאל הזה, רוח היזמות והנרטיב הציוני מוטמעים זה בזה, מחמיאים זה לזה ומנגישים זה את זה. השיח היזמי המקומי מהווה נקודת חיבור ייחודית שבה ערכים אתנו-לאומיים מגויסים לחיזוק האתוס היזמי, ובה בעת ערכים ונרטיבים ניאו-ליברליים נרתמים לחיזוקה של זהות אתנו-לאומית. כך, השפה היזמית בישראל מאתגרת את ההבחנה הבינרית בין האינדיווידואלי לקולקטיבי ומשקפת את הדיאלקטיקה שבין ניאו-ליברליזם ולאומיות.

מילות מפתח: חינוך, יזמות, לאומיות, ניאו-ליברליזם

ייעודו של העם היהודי הוא תיקון עולם. העולם נברא פגום, והאחריות לתקנו הוטלה עלינו. מדינת ישראל חייבת להיות אור לגויים ביזמות. [...] כשר החינוך של מדינת ישראל, אני אומר לכם: יש ציון אחד בתעודה שלא קיים, אבל דווקא הוא יגרום לכם להצליח בחיכם. תהיו יזמים. קומו, ועשו מעשה. (שר החינוך נפתלי בנט בטקס הענקת פרס ישראל 2017)

* שרי ר. אלפי-ניסן, דוקטורנטית במחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן
ד"ר לימור גבאי-אגוזי, המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן
ד"ר מיכל פגיס, המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן
ברצוננו להודות לעורכות הגיליון, גילי דרורי ועמליה אוליבר-לומרמן, לקוראים ולקוראות האנונימיים, לאורי שורץ, לקבוצת הדוקטורנטיות במחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה בבר-אילן ולרוית מזרחי-שטלמן על קריאת גרסאותיו המוקדמות של כתב היד ועל ההערות המחכימות.

מבוא

השיח היומיומי בחברה המודרנית המאוחרת רווי אידיאלים להבניית העצמי (Rose, 1992), ומוסד בית הספר מקיים ומטמיע בפרקטיקות ובשיח את אותם אידיאלים (Foucault, 1977). שיח הזמות, אשר הפך שגור בשפה היומיומית בישראל (Fraiberg, 2017), הוא שיח גלובלי שמקורו בתרבות האמריקנית. השיח מדגיש את אוטונומיות העצמי (self) ואת שליטת האדם בגורלו ומבנה את האידיאל התרבותי של הזים בעידן הנוכחי (Gill, 2013). אידיאל זה משתקף בשיח החינוכי במערכות חינוך רבות בעולם המערבי (Hytti & O'Gorman, 2004), ומתבטא גם בזירת החינוך בישראל (Sagie & Yemini, 2019).

ישראל היא מקרה בוחן ייחודי לחקר השיח הזימי בחינוך. בעשרים השנה האחרונות חל בה תהליך ניאור-ליברליזציה כלכלי ותרבותי (Maman & Rosenhek, 2019), ובתוך כך התרחב בה גם השיח הזימי הגלובלי, המשקף אידיאולוגיה ניאור-ליברלית אינדיווידואליסטית (הלמן, 2014; סער, 2010). שיח הזמות בחינוך הממלכתי בישראל פגש מערכת חינוך שהצהירה מראשית הקמתה כי מטרתה להנחיל ערכים קולקטיביים (דרור, 2008). בשנים האחרונות, בשם הממלכתיות, מקדמת מערכת החינוך בישראל אחידות ערכית ואתנו-לאומית בתוכניות לימוד (אבנון, 2016) ואוכפת מדיניות פדגוגית ריכוזית ומבחנים סטנדרטיים (Feniger et al., 2016). שיח הזמות המקדם עצמאות מחשבתית מתפתח אפוא, באופן פרדוקסלי, בשנים שבהן מערכת החינוך פועלת במקביל לדיכוי עצמאות כזאת. מחקרנו בוחן כיצד שיח יזמי גלובלי, המעודד כינון זהות יזמית אינדיווידואליסטית אוטונומית, מוטמע ומתעצב במערכת חינוך ממלכתית המבקשת לכונן זהות קולקטיבית.

טענתנו היא כי השיח הזימי בחינוך הישראלי מהווה נקודת חיבור ייחודית בין ניאור-ליברליזם ואתנו-לאומיות. הממצאים מראים כי אידיאל ההייטיקיסט הציוני ניצב בקדמת הבמה בשדה החינוך בישראל ומבקש להבנות עצמי היברידי, יזמי-לאומי. האידיאל מתעצב דרך שני מנגנוני שיח מרכזיים: האחד מגדיר את הזמות כפרקטיקה ציונית, והשני מטמיע את התפיסה כי הציונות יזמית משחרר קיומה. מנגנונים אלו פועלים בו-זמנית ושזורים יזמות וציונות האחת בשנייה לבלי הפרד. בתוך כך, השיח הזימי המקבל ביטוי בחינוך הישראלי כיום מגויס להבניית זהות קולקטיבית באמצעות קביעת גבולות הכלה לקבוצה אתנו-לאומית המוגדרת על ידו כמי שהזמות טבועה בדמה. המחקר מראה כיצד הדדיות בין ניאור-ליברליזם ולאומיות באה לידי ביטוי בעת הזאת ומבקש להאיר את פעולתה של הדדיות זו בתוך הקשרים פוליטיים מקומיים.

יזמות, ניאור-ליברליזציה ולאומיות בישראל

שיח הזמות מתואר בספרות כחלק אינהרנטי מתהליכים של ניאור-ליברליזציה וכמקור להבניית סובייקטיביות המותאמת לכלכלה העכשווית. כבר בתחילת המאה הקודמת טען ובר כי העצמי המודרני מתעצב למול "הטיפוס האידיאלי של יום קפיטליסטי" (ובר, 1984, עמ' 30), אדם שבכוחות עצמו הרוויח הון ומאופיין באתיקה של עבודה קשה ומאמץ. אידיאל זה, שמקורו בתרבות האמריקנית, הפך דומיננטי בעשורים האחרונים בשיח הגלובלי של השוק החופשי (Gill, 2013).

הספרות דנה רבות בקשר שבין יזמות ובין צמיחה כלכלית בעידן הגלובלי, וקושרת את חשיבותה של היזמות להתחזקות הכלכלה הניאו־ליברלית (Sagie & Yemini, 2019). מחקרים קודמים מצביעים על קשר הדוק בין השיח היזמי לעולם הכלכלה העכשווי וקובעים כי השפה היזמית יוצרת אידיאלים להבניית עצמי העומד בשירות הכלכלה הניאו־ליברלית, הדורשת מהפרט רגולציה עצמית (Rose, 1992). בשוק העבודה, מטרת היזם היא להפיק רווח באמצעות זיהוי מוצרים ושוקים חדשים (Freeman, 2014). אך הבניית זהות יזמית אינה קשורה רק לשוק העבודה; היא גם מבססת בעצמי אפיונים יזמיים ששמים בידי הפרט את האחריות לחייו (Fenwick, 2004). שיח היזמות מציב אידיאל של עצמי אוטונומי וחרוץ המחויב "להמציא את עצמו מחדש" שוב ושוב, והעצמי הופך לפרויקט יזמי בפני עצמו (אילוז, 2012; Pagis, 2016; Rose, 1992).

שיח היזמות מבוסס על אידיאלים תרבותיים המדגישים ערכים אינדיווידואליסטיים. הפרט נתפס כישות אוטונומית שיש לה יכולת בחירה והיא נושאת באחריות לבחירותיה (Freeman, 2014). אמונות ופרקטיקות ניאו־ליברליות נתפסות בספרות כמשקפות ערכים אינדיווידואליסטיים וכעומדות בסתירה לערכים קולקטיביסטיים ולאומיים (Hilgers, 2011). תפיסה זו מבוססת על ההנחה שפרקטיקות אלו מיישמות את מוסריות השוק החופשי על היחסים החברתיים ומבנות עצמי יזמי, אנוכי ומכוון רווח (פילק, 2019). אולם למרות המתח ברמה הערכית בין לאומיות לניאו־ליברליזם, הספרות מראה שמדינות ניאו־ליברליות זקוקות למידה מסוימת של לאומיות שתעמוד בשירות הניאו־ליברליזם (דהאן ויונה, 2005; הארווי, 2015).

בעקבות איווה אונג (Ong, 2007), הטוענת כי ניאו־ליברליזם תלוי בהקשר פוליטי, מחקר זה דן בהקשר התרבותי־פוליטי המקומי של הבניית השיח היזמי ובוחן את תצורותיו למול ערכים קולקטיביים ולאומיים במרחב הישראלי. מחקרים קודמים מצאו כי יזמות משגשגת בתרבויות אינדיווידואליסטיות המדגישות הישגיות וכוח, ואילו חברות שאין להן את ה"גן" היזמי נתפסות כמועדות לכישלון (Droti, 2010, p. 75). מחקרים הבוחנים באופן כמותי יזמות ניאו־ליברלית גם בחברות שנתפסות כקולקטיביסטיות מוצאים קשרים חיוביים מובהקים בין אינדיווידואליזם תרבותי ובין פרקטיקות יזמיות, בתנאי שההתפתחות הכלכלית במדינה מאפשרת זאת (Pinillos & Reyes, 2011). לצד זאת, מחקרים אתנוגרפיים מעידים כי הפרט בחברה קולקטיביסטית המנסה לשלב את הרוח היזמית בחיי היומיום נתקל במכשולים חברתיים־רגשיים, הנובעים מהציפייה שמחויבותו לקהילה ולמשפחה תהיה קודמת למחויבותו להצלחה אישית (Sabar & Pagis, 2015).

בהקשר הישראלי, בהתייחס לתהליכי הניאו־ליברליזציה אימצה הסוציולוגיה הישראלית במידה רבה את נרטיב התמורה, המניח כי שיחים אינדיווידואליסטיים וגלובליים בישראל מתחזקים עקב נפילתו של האתוס הקולקטיבי (גודמן ותבורי, 2010). בישראל, שזכתה לכינוי "מדינת הסטארט־אפ" (Senor & Singer, 2011), השיח היזמי הפך שגור והנרטיב התרבותי של אומת הסטארט־אפ מוטבע במרחבים חברתיים ופזיים (Fraiberg, 2017). אורי רם (1999) טוען כי ההיטק הישראלי, שצמח גם מתוך הזירה הצבאית, הוא חלק מתמורה כלכלית־תרבותית שעברה ישראל מן הקולקטיביות והציבוריות אל הפרטה. לטענתו, תרבות המקו־ורלד הגלובלית ותנועות לאומיות המונחות על ידי הגיון הג'יהאד מקדמות זו את זו, אך בה בעת הגלובלי והלוקלי פועלים יחדיו להחלשת הזהות הלאומית.

בשיח ההייטק הציבורי, תמר זילבר (Zilber, 2006) מראה כי נוכחותו של האתוס הציוני שולית בהשוואה לנוכחותם של נרטיבים אינדיווידואליסטיים וגלובליים. בה בעת, יותר ויותר מחקרים מערערים על הנרטיב המדגיח את ניצחונה של הניאו-ליברליות על הלאומיות. עמליה סער, הבוחנת את כינון העצמי היזמי בקרב נשים מוחלשות (ראו גם הלמן, 2014), טוענת כי בישראל ה"ההיגיון הניאו-ליברלי משולב כיוצא מן הכלל להיגיון האתנו-לאומי הדומיננטי, שעודנו קולני מתמיד" (Sa'ar, 2016, p. 209), וגורסת כי האתנו-לאומיות והניאו-ליברליזם פועלים בנפרד ובמקביל בשדה המחקר שלה. מחקרם של הלל נוסק וחנה אדוני (2007) מראה כי הגלובליזציה אינה דוחקת את הזהות האתנו-לאומית בישראל, ודלית שמחאי (Simchai, 2014) אף מראה כיצד אתנו-לאומיות גוברת על שיחים גלובליים בישראל בשדות מסוימים. אסף ליבווביץ (2010) טוען כי לעיתים השיח האתנו-לאומי והשיח הליברלי בחברה הישראלית עומדים בסתירה זה לזה ולעיתים הם נשזרים זה בזה.

מחקרנו מצטרף למחקרים אלו ונשען על טענתם של יהודה גודמן ועידו תבורי (2010), עמ' 52) שיש "להיזהר מלהניח סיפורי מסגרת היסטוריים ו חברתיים קוהרנטיים מדי" ולבחון "ארטיקולציות מקומיות" של היחס בין הפרט לקולקטיב בחברה הישראלית. המחקר, המתמקד בשדה החינוך בישראל, מאפשר להעמיק את הבנת השיח היזמי בתצורתו המקומית, לדון מחדש במקומו של הנרטיב הציוני בהבניית הסיפור היזמי הישראלי, ולבחון כיצד ערכים ניאו-ליברליים ואתנו-לאומיים יוצרים אידיאלים היברידיים בחברה הישראלית בת זמננו.

שיח של יזמות בחינוך בית-ספרי

לפי הגדרתו של מישל פוקו, "כל מערכת חינוך היא אמצעי פוליטי שנועד לשמר או לשנות את אופן ניכוסם של מיני השיח, ועמם את סוגי הידע ואת הכוחות הטמונים בהם" (פוקו, 2005, עמ' 37). על כן, שדה החינוך הבית-ספרי הוא מוקד אופטימלי למחקר המבקש לבחון אידיאלים תרבותיים ואופני התעצבות של העצמי לנוכח שיחים חברתיים. מראשית המאה ה-21 הפך שיח היזמות שגור במערכות חינוך בעולם (Hytti & O'Gorman, 2004). במסמך שפרסם ה-OECD בשנת 2015 אף נכתב כי יש להוסיף ולעודד את החינוך ליזמות לא רק בהשכלה הגבוהה ובחינוך העל-יסודי אלא גם ובמיוחד בחינוך היסודי, ואף בחינוך לגיל הרך (Lakéus, 2015).

תאוריות של הון אנושי קושרות בין צמיחה כלכלית לחינוך בכלל (Drori, 2000) ולחינוך היזמי בפרט (Sagie & Yemini, 2019; Drori, 2010). מתוך הגישה התועלתנית הכלכלית לחינוך הרווחת כיום בעולם המערבי, בית הספר נתפס כמוסד שמטרתו להכשיר תלמידים להשתלבות בשוק הכלכלי הגלובלי. גישה זו מובילה שרי חינוך בעולם ובישראל לצדד בהרחבת החינוך המדעי והטכנולוגי (דהאן, 2018). תוכניות חינוך ליזמות הן חלק אינטגרלי מתופעה זו. בהשפעתם של תהליכים כלכליים גלובליים, המוטיבציות המנחות כיום קובעי מדיניות בעולם המערבי לקדם יזמות בחינוך הבית-ספרי מקורן ברצון להכשיר ולפתח עובדים יזמיים לשוק העבודה העתידי (Hytti & O'Gorman, 2004).

רוב המחקרים העוסקים בחינוך ליזמות בעולם מתמקדים באוניברסיטאות (ראו Olugbola, 2017). מחקרים אלו, כמו מחקרים המתמקדים בבית הספר, מבקשים להוכיח

את יעילות החינוך ליזמות בפיתוח תפיסות יזמיות ויכולת להעריך כדאיות לפתיחת עסק עצמאי בעתיד (ראו Peterman & Kennedy, 2003). מחקרים מעטים בוחנים משמעויות חברתיות-תרבותיות של החינוך ליזמות. בולט בייחודיותו הוא מחקרו של מייקל פיטרס (Peters, 2001), הטוען, בעקבות ניקולס רוז (Rose, 1992), כי החינוך ליזמות בחינוך הציבורי בבריטניה מעצב עצמי אוטונומי ואחראי לגורלו. באופן דומה, מאט ארונסון וסטיב ביאלוסטוק (Aronson & Bialostok, 2016) הראו כי מורות בארצות הברית מאמינות שהן מכשירות תלמידים להתמודדות טובה יותר עם שוק העבודה בעתיד באמצעות הבניית עצמי יזמי ורפלקטיבי. מחקרים אלו מחזקים את טענתו של דייוויד הארווי (2015) כי במדינה הניאו-ליברלית, אידאולוגיות ניאו-ליברליות המקדשות את חירות הפרט ורואות בפרט אחראי בלעדי לגורלו משתקפות גם בפרקטיקות חינוכיות.

בישראל, תהליכי ניאו-ליברליזציה בחינוך הממלכתי הובילו מאז שנות השמונים להנחלת עקרונות השוק החופשי המעודדים תחרות בין בתי הספר, למשל באמצעות בחירת הורים בבתי ספר עבור ילדיהם ופרסום ציוני בתי הספר ודירוגיהם (וולנסקי, 2020). יישומן של פרקטיקות אלו דרש בין השאר אימוץ מדיניות פדגוגית ריכוזית ומבחנים סטנדרטיים שנלקחו ממערכות חינוך אחרות בעולם. תהליכים אלו הואצו בעקבות דוח הוועדה הלאומית בראשות שלמה דוברת, אשר אושר על ידי הממשלה ב־2005 וכלל המלצות לרפורמות בחינוך המושפעות מתהליכי גלובליזציה ו"השאלת מדיניות" ברוח הניאו-ליברלית (Feniger et al., 2016, p. 188). לטענתם של יוסי דהאן ויוסי יונה, מדיניות חינוכית בעקבות דוח דוברת יצרה מציאות פרדוקסלית שלפיה "מצד אחד, המדינה מעלה על נס ערכים קולקטיביים כגון סולידריות, שיתוף וזהות לאומית [...] ואילו מצד אחר היא מקדמת אידיאולוגיה המרוממת ערכים מנוגדים של אינדיבידואליזם, תחרותיות ושונות חברתית ותרבותית" (דהאן ויונה, 2005, עמ' 29-30). לעומת דהאן ויונה, המתמקדים במדיניות וברפורמות חינוך בישראל (ראו גם יונה ודהאן, 2013), אנו מבקשות להבין את יחסי הגומלין בין לאומיות לניאו-ליברליזם ברמה הערכית דרך הפרקטיקות והשיח שמקיימים השחקניות והשחקנים החברתיים בשדה. סקירת הספרות מראה כי אף שהמחקר על ניאו-ליברליזציה בחינוך בישראל מציג דיון פורה, העיסוק ביזמות בחינוך הישראלי עודנו בראשיתו. מחקרן של נטע שגיא ומירי ימיני (Sagie & Yemini, 2019, p. 57) מראה כי חינוך ליזמות בישראל לוקה בעמימות, שנובעת גם מחששם של קובעי מדיניות מפני ביקורת ציבורית על כך שהוא מקדם ערכים ניאו-ליברליים. לטענתן, יזמות בישראל נלמדת במסגרת תוכניות חינוכיות העוסקות ב"כישורי המאה ה־21" ואינן נקראות רשמית "חינוך ליזמות". דניאל ממן וזאב רוזנהק (Maman & Rosenhek, 2019) מראים למשל כיצד, תחת הכותרת "חינוך פיננסי", מערכת החינוך הישראלית כיום מעודדת הבניית עצמי יזמי ואוטונומי העומד בשירות הניאו-ליברליות. עם זאת, חסרה התייחסות בספרות לאופן שבו השיח היזמי בחינוך הישראלי מתורגם בהקשרים פוליטיים מקומיים. למרות תהליכים של גלובליזציה וניאו-ליברליזציה, מערכת החינוך הישראלית עודנה ריכוזית ועודנה מקדמת תכנים אתגור לאומיים המקדשים את האתוס הציוני (אבנון, 2016; Agbaria, 2018), המשתקף גם בעמדות השחקניות והשחקנים בשדה החינוך הממלכתי (Mizrahi-Shtelman & Drori, 2016).

מערכת החינוך הממלכתית בישראל היא מרחב ייחודי לבחון בו את השיח היזמי. בניגוד למערכת החינוך האמריקנית, זו הישראלית מושתתת על חינוך ציבורי, ומשרד החינוך

מכתיב במידה רבה את השיח החינוכי (דרור, 2008). בחוק חינוך ממלכתי, תשי"ג-1953 מוצבות המטרות "ללמד את תולדות ארץ ישראל ומדינת ישראל", "ללמד את תורת ישראל, תולדות העם היהודי, מורשת ישראל והמסורת היהודית", וכן "לפתח את אישיות הילד והילדה, את יצירתיותם ואת כישורונותיהם השונים" ו"לטפח סקרנות אינטלקטואלית, מחשבה עצמאית ויוזמה, ולפתח מודעות וערנות לתמורות ולחידושים". מתוך כך עולות כמה שאלות: כיצד השיח היזמי הגלובלי מתורגם ומתעצב במערכת החינוך הישראלית? אילו אידיאלים תרבותיים משתקפים באופן שבו הוא בא לידי ביטוי אצל קובעות וקובעי מדיניות ואצל נשות ואנשי השדה במערכת החינוך הישראלית? וכיצד בא לידי ביטוי הפרדוקס שבין הקניית רוח יזמות אינדיווידואליסטית, המעודדת עצמאות מחשבתית, ובין מערכת חינוך ממלכתית המבקשת להנחיל תפיסות קולקטיביסטיות?

זירות מחקר ומתודולוגיה

מחקרנו הוא מחקר איכותני רב-מוקדי שנעשה מנקודת מבט פרשנית. הוא נערך בין ינואר 2017 לינואר 2020 וכלל איסוף וניתוח ממצאים בשתי רמות – האחת היא זו של קובעי מדיניות במערכת החינוך, והאחרת היא שדה החינוך הממלכתי בישראל וסוכניו. בחירה זו מבוססת על התפיסה כי ביצוע וגילום מדיניות (policy enactment) בחינוך מבוססים על תהליך דינמי שיש בו מגמות מלמעלה למטה לצד מגמות מלמטה למעלה, ואלה משקפות הן את סוכנות השחקניות החברתיות הן את יחסי הכוח החברתיים, המגולמים בשיח ופועלים בתוך הקשרים חברתיים-פוליטיים (Ball et al., 2012). המחקר כלל ניתוח תכנים ומסרים שנמצאו במרחבים מקוונים ומקורם בשר החינוך, משרד החינוך, 40 בתי ספר יסודיים ממלכתיים ועשר מורות; תצפיות על מרחבים פיזיים בארבעה בתי ספר; וראיונות עם 15 אנשי ונשות חינוך (שישה בכירים ובכירות ממטה משרד החינוך, ארבע מנהלות וחמש מורות משדה החינוך הממלכתי היסודי).

ברמת קובעי מדיניות במערכת החינוך, ניתחנו טקסטים העוסקים ביזמות באתרי משרד החינוך על אגפיו השונים, בתוכניות חינוך, בסרטונים ובחומרים המופצים לבתי הספר. כמו כן, בחנו את התגלמות השיח היזמי במסריו הפומביים של שר החינוך נפתלי בנט כפי שהתפרסמו בראיונותיו לתקשורת, בנאומים, ובפוסטים בדף הפייסבוק ובחשבון האינסטגרם הרשמיים שלו בתקופת כהונתו כשר החינוך (2015-2019). בנט ידוע כיום וכאיש הייטק, ועל כן היה אפשר לשער כי בזמן כהונתו כשר החינוך השיח היזמי יהיה דומיננטי. בד בבד אפשר לשייך את עמדותיו למגמה ארוכת טווח במערכת החינוך הישראלית שראשיתה ברפורמה שחלה בעקבות ועדת דוברת (בהנהגתה של השרה לימור לבנת ואיש ההייטק שלמה דוברת; ראו דהאן, 2018), מגמה המאופיינת במדיניות ניאוליברלית אך גם בחיזוקם של ערכים אתנו-לאומיים (דהאן ויונה, 2005). כך שבנט, שבהיותו יזם מצליח ומנהיג מפלגה דתית-לאומית מהווה גם דוגמה לפרדוקס העומד במרכז המאמר, מייצג במידה רבה מגמה אידאולוגית של מובילי מדיניות בחינוך בישראל. כדי לבחון אם וכיצד השיח המשתקף בטקסטים פומביים של משרד החינוך ושל שר החינוך מאפיין ומשקף את התפיסות של קובעי מדיניות החינוך בישראל לאורך השנים, המחקר כלל גם ראיונות עומק פתוחים עם שישה בכירים ובכירות ממטה משרד החינוך. בשלב זה של המחקר חיפשנו בכירות ובכירים

הנושאים תפקידי מפתח במשרד החינוך עוד טרם כניסתו של השר בנט לתפקיד. הם אותרו בשיטת כדור השלג, והדגש היה על קובעי מדיניות העוסקת בחינוך לערכים וביזמות. כדי לשקף את ביטוייו של השיח היזמי בשדה, אספנו נתונים ממרחבים מקוונים ופיזיים וערכנו ראיונות בשדה החינוך הממלכתי היסודי. בחרנו להתמקד בחינוך הממלכתי (היהודי שאינו דתי) מתוך הבנה כי הערכים המאפיינים את החינוך הממלכתי־דתי שונים במהותם (דרור, 2008). בחינוך היסודי בחרנו בזכות היותו המסגרת הבית־ספרית הראשונה שבה נרכשת שפה ערכית־תרבותית בגילים הצעירים – מרחב אידיאלי למחקר שמטרתו בחינת אידיאלים תרבותיים המגולמים בשיח החינוכי. אף שהשיח היזמי בעיקרו נתפס כמכוון להכנה של בוגרי מערכת החינוך לשוק העבודה, לתפיסתנו ההתמקדות בחינוך היסודי מאפשרת להאיר את התפשטותם של רעיונות הקשורים בעולם הכלכלה והעבודה ואת הפיכתם לתפיסות תרבותיות וערכיות רחבות יותר.

כדי לבחון את ביטויי השיח היזמי במרחביהם של בתי ספר ממלכתיים יסודיים אספנו תחילה ממצאים מאתרי אינטרנט ומדפי פייסבוק של 40 בתי ספר יסודיים ממלכתיים ברחבי הארץ, וכן מעשרה בלוגים של מורות בבתי ספר ממלכתיים יסודיים. כדי להציג מגוון רחב ככל האפשר של בתי ספר יסודיים ממלכתיים בישראל, אתרי בתי הספר – הזמינים לצפייה לקהל הרחב – נבחרו לפי אזור בארץ ולפי מדד הטיפוח של משרד החינוך, המתייחס גם לדירוג הסוציו־אקונומי של בית הספר. מתוך בתי הספר שנבחרו, 20% הם בצפון הארץ, 35% בגוש דן ובשרון ו־45% בדרום, בירושלים ובשפלה. 35% מבתי הספר הם בערים גדולות, 37.5% בערים בינוניות, ו־27.5% בעיירות וביישובים קטנים. הדירוג הסוציו־אקונומי של בתי הספר, שנמדד לפי מדד הטיפוח של משרד החינוך, כלל את כל הערכים האפשריים (1–10). הערך החיצוני במדגם הוא 5.

לתפיסתנו, חברות צוות בית הספר הן סוכנות חברתיות המתרגמות מדיניות ומבצעות אותה, ובית הספר הוא אתר פיזי ואנושי גם יחד שבו אנשים מעצבים את המרחב הפיזי והמרחב מעצב את האנשים (שלסקי ואלפרט, 2007). לפיכך כלל מחקרנו גם סיורים ותצפיות על מרחבים פיזיים בארבעה בתי ספר, וכן שיחות וראיונות עם ארבע מנהלות וחמש מורות משדה החינוך הממלכתי היסודי. בבחינת אתרי האינטרנט ביקשנו לקבל תמונה רחבה של בתי ספר ממלכתיים יסודיים, אך כאשר בחרנו בתי ספר בשלב זה של המחקר התמקדנו במוסדות במרכז הארץ הדוברים באופן מובהק את השיח היזמי ומוגדרים על ידי השחקניות והשחקנים בשדה כ"חדשניים", ולכן הם מעין טיפוס טהור לבחינת חדירתו של השיח היזמי לשדה החינוך.

בשלושה מתוך ארבעת בתי הספר נאספו נתונים בסיורים פתוחים לאנשי חינוך ולחוקרים. גורמים במערכת החינוך מציגים מוסדות אלו כדוגמה לבתי ספר של המאה ה־21, המעודדים חדשנות ויזמות. שניים מהם, בעיר גדולה במרכז הארץ, משרתים אוכלוסייה ממעמד סוציו־אקונומי בינוני־גבוה, והשלישי – בעיר גדולה אחרת במרכז הארץ – משרת אוכלוסייה ממעמד סוציו־אקונומי נמוך. הסיורים כללו תצפיות על המרחבים הפיזיים של בתי הספר ומפגשים של כשעה עם המנהלת, ונכחו בהם כעשרים מסיירים. בבית הספר הרביעי, המשרת אוכלוסייה ממעמד בינוני־גבוה במרכז הארץ, ערכנו תצפית על קירות בית הספר וכן ראיונות עומק פתוחים עם מנהלת בית הספר, עם יועצת בית הספר המלמדת "כישורי חיים" בכיתות א' ו־ב, ועם ארבע מורות מחנכות לכיתות א' ו־ב.

לכלל המרואיינות והמרואיינים הסברנו שהמחקר עוסק בחינוך לערכים בחינוך הממלכתי. הראינות כללו שאלות פתוחות על חוויותיהם של המרואיינים, התאמה לשפתם ובקשה לדוגמאות (שקדי, 2003). הם הוקלטו ותומללו בהסכמת המרואיינים, תוך שמירה על כללי אתיקת המחקר ושינוי שמות ומקומות כמקובל במחקר איכותני. ממצאים מתוך הנתונים שנאספו במרחבים מקוונים פתוחים לקהל הרחב מוצגים לאורך המאמר לצד מקורותיהם באופן גלוי, ואילו נתונים שנאספו בסיוורים ובראינות מוזכרים לצד שמות בדויים. הממצאים שנאספו מאתרים, מן הרשתות החברתיות ומקורות בתי הספר נותחו בניתוח טקסטואלי המתבסס על ההנחה כי הטקסטים המופיעים במרחביהם של בתי ספר, באופן פיזי ווירטואלי כאחד, משרתים מטרה כלשהי במסגרת הקשר כלכלי, חברתי ותרבותי (ראו Charmaz, 2006).

כל הנתונים שנאספו במחקר נותחו תמטי פרשני באמצעות קטגוריזציה אנליטית ואיתור תמות מרכזיות העולות מתוך הנתונים. קורפוס הנתונים הרב־מוקדי, שנאסף ממגוון מקורות, אפשר הצלבת נתונים בין ראינות, תצפיות וטקסטים וסייע לחיזוק המהימנות והתוקף של המחקר (ראו שלסקי ואלפרט, 2007; שקדי, 2003). תחילה קודדו הנתונים מכל מקור בקידוד ראשוני על ידי הכותבת הראשונה, במטרה להתמקד בתמות הקשורות בערכים ובאידיאלים של הבניית העצמי במערכת החינוך. בשלב זה התגלתה תמה דומיננטית סביב השיח היזמי, אשר חזרה על עצמה במוקדים השונים. בשלב השני נערך קידוד נוסף כדי לחפש תמות הקשורות בשיח היזמי ולהצליב נתונים בין המקורות השונים. בשלב השלישי נערכה קטגוריזציה תאורתית הקושרת בין נרטיבים של יזמות לנרטיבים של ציונות, יהדות ולאומיות, לפי התמות שנמצאו בשלבי הקידוד הראשונים. בשלב זה עברו שלוש החוקרות הלוח ושוב בין הנתונים לקטגוריזציה כדי לחזק את מהימנותן של תוכנות המחקר. מאחר שמטרת המחקר הייתה לבחון את התגלמות השיח היזמי בחינוך הממלכתי בישראל ואת משמעויותיו האידאולוגיות בהבניית העצמי, נעשה שימוש בניתוח שיח ביקורתי (Fairclough, 2013), המתייחס לטקסטים שנאספו כאל אמצעי לבחינת ערכים חברתיים ועולות חברתיות הנוצרות בשל תפיסות ערכיות של מהות העצמי הראוי והטוב.

ממצאים

המחקר חשף כי השיח היזמי המשתקף במערכת החינוך הישראלית מציב בקדמת הבמה את אידיאל ההייטקיסט הציוני – אידיאל המכוון להבניית עצמי היברידי יזמי ולאומי, עצמי אוטונומי, אחראי ופעלתן שיש לו אתיקת עבודה הכוללת התמדה וחריצות, ובה בעת הוא קולקטיביסט בעל ערכים אתנו־לאומיים דומיננטיים. האידיאל מוטמע דרך שני מנגנונים הפועלים בו־זמנית: האחד מטמיע את הנרטיב היזמי בסיפור הציוני ומשרטט את הציונות כיזמית "משחר קיומה", והאחר מתאר יזמות והצלחה בשוק העבודה כביטויים של ערכים קולקטיביים לאומיים שלפיהם האזרח ש"עושה בשביל עצמו" – "עושה בשביל המדינה". שתי התמות הללו פועלות בו־זמנית, שזורות האחת בשנייה ויוצרות אידיאל היברידי, המתעצב על ידי השחקניות והשחקנים החברתיים בשדה, הן ברמת קובעות וקובעי המדיניות במשרד החינוך, הן ברמת הסוכנות והסוכנים בשדה החינוך הממלכתי יסודי.

”להקים את וייז הבאה”: רוח היזמות במשרד החינוך הישראלי

ממצאי המחקר מראים כי החיבור בין יזמות ולאומיות מתבטא בהצהרות הרשמיות והתוכניות שמקדם משרד החינוך, בדברי שר החינוך ובקרב קובעות וקובעי המדיניות שהשתתפו במחקר. משרד החינוך מבקש להטמיע את אידיאל ההייטקיסט הציוני בדרכים שונות. אחת מהן היא אזכורן של חברות סטארט־אפ ישראליות בפלטפורמות של משרד החינוך והצגתן כאידיאל של הצלחה אישית ולאומית. כך למשל, חברת הסטארט־אפ הפרטית וייז זוכה להתייחסות רבה ומוצגת כמקור לגאווה לאומית. דוגמה לכך מצאנו בשיעור מקוון באתר משרד החינוך שכותרתו, המצטטת את נתן אלתרמן, הייתה “לעורר אהבה וכבוד וחיבה וקנאה לתוצרת הארץ”. בשיעור מוצגות הצלחות טכנולוגיות ישראליות כמו חברת וייז והמצאות ישראליות כמו הדיסק־און־קי וכיפת ברזל. דוגמה נוספת היא פוסט באתר הפייסבוק של משרד החינוך, ששאל: “מורים – רוצים לעזור לתלמידים שלכם להקים את הוויז הבא?” (משרד החינוך, 2018b). דוגמאות אלו מנציחות את מיתוס האקזיט הישראלי (Sa’ar, 2016, p. 56), המתאר גברים צעירים שבאמתחתם רק “רעיון והון ראשוני” ואשר מצליחים למכור את חברתם הקטנה לחברה גלובלית ומתעשרים. מיתוס זה לא נותר ברמת היחיד, אלא מגויס באופן ייחודי אל השיח החינוכי באמצעות שזירתו כמקדם ערכים קולקטיביים ולאומיים.

רוח היזמות במשרד החינוך מקודמת גם על ידי תוכניות חובה שמטרתן חינוך לערכים. בשנת 2014, בעת כהונתו של שי פירון כשר החינוך, עוצבה מחדש תוכנית ההתנדבות הוותיקה “מחויבות אישית” תחת הכותרת “התוכנית להתפתחות אישית ולמעורבות חברתית”. בעבר, מטרתה המוצהרת של התוכנית הייתה להטמיע את ערך הנתינה באמצעות ערכים קולקטיביים; כיום, לעומת זאת, חזונה הוא “להעצים את הלומד כיזם ולקדם מעורבות חברתית ואזרחית” (משרד החינוך, 2018a). התוכנית מעודדת סולידריות חברתית דרך העצמה אישית, ומן התלמידים מצופה ליצור פרויקטים יזמיים המטפלים בסוגיות חברתיות. רבקה,¹ בכירה ותיקה במשרד החינוך, אמרה כי התוכנית מעודדת “יזמות חברתית”. בהתייחסה לשינוי המהותי בתוכנית היא הסבירה: “ההכנה של התלמידים היא לא דרך יצירת אמפתיה לאחר, אלא דרך התבוננות פנימית: מה יעשה לך טוב בעולם הזה, איפה אתה רוצה להתחזק”. דוגמה זו מדגישה את האופן הדואלי שבו מתעצב השיח היזמי במערכת החינוך כיום: מצד אחד פרקטיקה קהילתית מקדמת תפיסות אינדיווידואליות של הגשמה עצמית, ומן הצד האחר שיח ההגשמה העצמית והיזמות מגויסים להנגשת פרקטיקות קולקטיביות שמטרתן קידום סולידריות חברתית.

החיבור בין יזמות לקולקטיב היהודי־ציוני בלט במסרי שר החינוך נפתלי בנט לאורך שנות כהונתו (2015–2019). בנט, הידוע כיזם וכאיש הייטק מצליח שבעברו “עשה אקזיט”, העלה על נס את ערך היזמות בשיח החינוכי. כך אמר בטקס קבלתו לתפקיד:

אני מאמין מאד ביזמות. הייתי תלמיד לא רע, אבל הייתי יזם יותר מוצלח מאשר תלמיד. בישראל בשנת 2015, התלמידים צריכים ללמוד תוכן, אבל גם לייצר תוכן. ליזום. לחשוב. להבין שכמו בוויז, יש יותר מדרך אחת להגיע אל היעד. העבר שלנו

היה ביזמות, והעתיד שלנו הוא ביזמות. הזמנים משתנים, הטכנולוגיה משתנה, היעדים משתנים, היזמות נשארת.²

בדבריו אלה, שר החינוך מייחס לזימות נופך קנוני ונצחי החוצה גבולות זמן ומקום. לטענתו, העבר הקולקטיבי וגם העתיד טמונים ביזמות. יתרה מזו, הממצאים מעידים כי שימוש של בנט כשר חינוך בשפה ובסמלים יזמיים סייעו לא רק לקידום ערך היזמות, כי אם גם לתיווך של מסרים אתנו-לאומיים באופן שמונגש לקהל התלמידים הצעיר. במסריו הפומביים הרבה שר החינוך להדגיש כי יזמות היא חלק בלתי נפרד מההיסטוריה היהודית והציונית, וכי הציונות היא יזמית "משחר קיומה". בטקס הענקת פרס ישראל בשנת 2017 אמר:

משחר קיומנו, גיבורי עמנו היו אנשי מעשה. יזמים. אברהם אבינו הבין שהאלילות היא אסון. הוא קם ועשה מעשה: עזב את מולדתו ועלה לארץ ישראל; הפיץ את האמונה באל אחד ובחיי מוסר. משה רבנו הבין שהעבדות היא אסון לעם. הוא עשה מעשה: לא תמיד בקלות, הוא ניגש לפרעה ופעל להוצאת העם מעבדות לחרות. תאודור הרצל המיר את התשוקה התיאורטית של הדורות במעשה. הוא פעל. הקים קונגרס ציוני; התרוצץ בכל העולם על מנת לקדם את הרעיון הציוני. (בנט, 2017)

שר החינוך, המשתיך לזרם הציונות הדתית, מסיר כאן את האלוהות מהסיפור המקראי ומציב את האדם ופעולתו במרכז. הוא מטמיע את אידיאל ההייטקיטי הציוני באמצעות פרשנות מחודשת לביוגרפיות של סמלים יהודיים וציוניים דרך הפריזמה היזמית. עבורו, אברהם אבינו, משה רבנו ותאודור הרצל היו בראש ובראשונה יזמים. הוא מפיח רוח יזמית בסיפור היהודי-הציוני; בסיפור הזה, הסמל היהודי-ציוני מזהה "אסון" ולאחר מכן "עושה מעשה". תאודור הרצל הוא ה-go-getter החרוץ היודע לתרגם רעיון חדש למציאות, אברהם אבינו הוא איש שיוק מן המעלה הראשונה, ומשה רבנו הוא יזם המתאמץ ומצליח לחולל שינוי.

בתקופתו כשר החינוך הרבה בנט לייחס משמעות למאמץ ולראות בו תנאי הכרחי להצלחה בשוק העבודה. מסר זה משקף אידאולוגיה נאו-ליברלית המתעלמת מפערים חברתיים וכלכליים קיימים; התמדה ומאמץ נתפסים כמפתח להצלחה, המתבטאת בהגשמת יעד מקצועי. לצד זאת נהג שר החינוך להדגיש כי הצלחה אישית הנובעת מהתמסרות ומהשקעה היא גאוה לעם ישראל ולמדינה; בכך הפך את היזמות מפרקטיקה אינדיבידואלית לפרקטיקה ציונית. דוגמה בולטת לכך היא הקמפיין לעידוד חמש יחידות לימוד במתמטיקה, מה שהשר בנט כינה "התוכנית הלאומית לחיזוק לימודי המתמטיקה". יש לציין כי להשקת התוכנית הזאת קדם פרויקט "מתמטיקה תחילה", שהושק בשנת 2014 בתקופת כהונתו של שר החינוך שי פירון. כמו בתוכניות אחרות המקדמות חינוך מדעי ומתמטי בעולם ומבקשות לקשר את הצלחתן לצמיחה כלכלית (Drofi, 2000), הסיסמה שבחר משרד החינוך לקמפיין התוכנית הלאומית הייתה "לתת לעצמך, לתת למדינה". על פי אתר משרד החינוך, מי שהשיקו את הקמפיין באוגוסט 2015 היו שר החינוך בנט, הנשיא לשעבר שמעון פרס ו"חברות הייטק". את הסיסמה ואת מהות הפרויקט הסביר השר כך:

2 בעת איסוף הנתונים הופיעו דבריו של בנט בדף הפייסבוק הרשמי שלו, אולם הם אינם זמינים בו עוד. קובץ ובו דברי הנאום נמצא עדיין באתר משרד החינוך.

הביטוי "שוויון הזדמנויות" הופך היום מסיסמא למציאות: נגמרו הימים שילד רצה לגשת לבגרות של חמש יחידות, אבל בשל מקום מגוריו הוא לא היה יכול. אין לתלמיד מאופקים פחות פוטנציאל מאשר לתלמיד מסביון, רק צריך שלא נעצור אותו. [...] האיום של לימודי המתמטיקה הוא איום אסטרטגי, ולאיום אסטרטגי יש צורך בתוכנית לאומית. [...] בעברי הלא רחוק, כשהייתי בצבא ובהייטק הייתה תפיסה של או – או: או שאנחנו עושים משהו בשביל עצמנו על חשבון המדינה, או שאנחנו עושים משהו למדינה על חשבון עצמנו – אבל כאן זה גם וגם: בתוכנית הלאומית למתמטיקה הילד גם יחזק את עתידו וגם יעזור לעתידה של מדינת ישראל. (מחוז ירושלים ומנח"י משרד החינוך, 2015)

בנט טוען כי התוכנית הלאומית מאפשרת שוויון הזדמנויות ללימוד חמש יחידות מתמטיקה לבגרות, בחירה המשווקת ככרטיס כניסה לשוק העבודה בעתיד, אף שהוכח כי בטענות דומות אין ממש מכיוון שהזדמנויות כאלה מושפעות בסופו של דבר במידה רבה מהרקע החברתי-כלכלי והגאוגרפי (Gabay-Egozi, 2016). השר מדגיש את המסר כי לתלמיד ממעמד נמוך ולתלמיד ממעמד גבוה יש פוטנציאל זהה, עמדה המשקפת תפיסות ניאור-ליברליות שלפיה נקודת הזינוק של השניים שווה – עמדה שאפשר לראותה כ"אוטופיה תמימה או ערפול מכוון" שמוביל לריכוז הון ומעמדיות (הארווי, 2015, עמ' 96). התוכנית מוצגת במסרי משרד החינוך (משרד החינוך, ל"ת) בהקשר של הטענה כי מטרת החינוך הבית-ספרי היא לייצר הון אנושי ולהכשיר את דור העתיד לשוק העבודה, וכי הצבא ושוק ההייטק מחזקים את מדינת ישראל. ממצאים אלו מחזקים את טענתן של יוליה שבצ'נקו ושרה הלמן (2017, עמ' 155) כי "הישראלית התקינה" שקובעי המדיניות מבקשים לחזק הוא אורח שוק הפועל בשירות הניאו-ליברליזם, ובה בעת אורח רפובליקני מהזן הישן המשרת בצבא ונושא בנטל. לצד זאת, דרך השימוש התכוף באזכורים הקשורים לצבאיות בשיח היזמי במערכת החינוך, במודע או שלא במודע, האוכלוסייה הערבית בישראל מודרת אל מחוץ לסיפור ההצלחה היזמי. הדגש על ציונות יהודית בהקשר היזמי מחזק את טענתו של דן אבנון (2016) כי יש מקרים שבהם מופר האיזון בין ממלכתיות למפלגתיות במדיניות משרד החינוך הישראלי. מנקודת מבט זו, אפשר לטעון כי הצימוד בין יזמות לאתנו-לאומיות בשיח היזמי במערכת החינוך מקדם השקפת עולם פוליטית של העומדים בראשה.

אפשר היה לייחס את אידיאל ההייטקיסט הציוני לשר בנט באופן בלעדי, בהיותו שחקן פוליטי מרכזי במערכת החינוך, אך הממצאים מראים כי אידיאל זה משתקף גם בדבריהם של קובעות וקובעי מדיניות במשרד החינוך טרם כהונתו של השר בנט. יוכי, שעובדת במערך במטה משרד החינוך המקדם את ערך היזמות, עובדת במשרד החינוך למעלה משני עשורים, שנים רבות לפני שנכנס בנט לתפקיד ולפני שהוטמעה מדיניותו. יוכי מוטרדת מעתידם של תלמידי ישראל ומבקשת ליצור תוכניות המכשירות את דור העתיד לשוק העבודה העתידי. היא מתארת שיחה דמיונית בינה ובין תלמידה:

[יוכי:] מה מעניין אותך ללמוד? [התלמידה:] אני רוצה להיות רופאה, וטרינרית.

[יוכי:] אבל את יודעת, המקצוע הולך להשתנות. איזה מיומנויות את רוצה? איזה כלים את רוצה לרכוש? פעם תהיי וטרינרית, ופעם תהיי טייסת, ואחר כך תהיי

מעצבת גרפית. איזה ארגז כלים אני מציידת אותך? זמישות. מה זה זמיש? גם זריז וגם גמיש. הידיעה שהאזור הזה משתנה ואני במהירות צריכה להתאים את עצמי לאזור הבא. חוסן. נחישות. אומץ. שיתופי פעולה. יכולת סגור עצמית. האזורים האלה לדעתי הם קריטיים.

יוכי מדגישה את החשיבות באימוץ תכונות אישיותות שיסייעו להצלחה בשוק העבודה העתידי ומזכירה אפשרויות קריירה מוגדרות בתחומי המדע, הרפואה והמחשבים. היא מתעלמת ממגבלות חברתיות ואחרות בדרך להגשמתם של יעדים מקצועיים אלו. לטענתה, תכונת הזמישות תאפשר לתלמידה לשבור תקרות זכויות ולעסוק בכל מה שתחפוץ. אך עבור יוכי, זמישות אינה רק תכונה אישיותית חשובה – היא גם טמונה בגנטיקה הציונית. כשעיצובו של העצמי היומי הנחוש, האמיץ, הזריז והגמיש אינו מבטא רק מימוש פוטנציאל אישי אלא את מימוש הפוטנציאל הלאומי של תלמידי החינוך הממלכתי בישראל:

כל בוקר יקומו להורגנו. יצר ההישרדות פה הוא קריטי. [...] כאילו התפיסה שלנו, התפיסה הישראלית היהודית, שקמים עלינו להורגנו. עכשיו למה אנחנו כל כך יזמים, וכל הזמן מחפשים אזורים אחרים, ולמה יש לנו 700 אלף פרסי נובל? כי אנחנו צריכים לשרוד [...] זה הסיפור של עם ישראל, אלפיים שנות גלות, חזרנו לפה. לכי תדעי מה יקרה. עכשיו זה כוח שמניע אותך לעשות דברים שהם פורצי דרך, שהם מתקדמים [...] ויצירתיים, ושוברי מוסכמות, ומחפשי פתרונות. סטארט-אפ ניישן. הסטארט-אפ ניישן זה משהו ב-DNA. עכשיו, זה יכול להיות ישראלי וזה יכול להיות יהודי, זה לא משנה. הזיק הזה, משהו בגנום, לדעתי, שמניחים לנו משהו ואנחנו כבר חושבים על הדבר הבא, על העדכון הבא שלו, על הדבר שייתן מענה לזה, זה משהו שאני לא יכולה להסביר אותו.

דבריה של יוכי מדגימים כיצד מוטמע בתוך השיח היוזמי הנרטיב היהודי-ציוני שלפיו יש לפתח מענה לאיום אסטרטגי מצד אלה שיקומו להורגנו, והיא רואה ברוח היוזמת חלק בלתי נפרד מהרוח הציונית הקולקטיבית. יתר על כן, יוכי מחזקת את התמה כי הציונות היא יזמית משחר קיומה, ואף משכללת את התמה הזאת בהכריזה כי היוזמת היא תכונה מולדת. בהתייחסותה לגנום, ל"DNA היהודי" ולפרסי נובל שיהודים זכו בהם היא מצמצמת את הנרטיב היוזמי לסיפורו של הקולקטיב היהודי. יוכי מתרגמת את הנרטיב הציוני דרך הפריזמה היוזמת, ומצדיקה את רוח היוזמת דרך ערכים קולקטיביים יהודיים. היא משתמשת בשיח טכנולוגי כדי לתאר את הגנום הציוני, שנגזרת ממנו תפיסה מולדת – חשיבה על "העדכון הבא". היא מדגישה את התפיסה שלפיה הציונות יזמית מטבעה והיוזמת ציונית במהותה. ההיברידיות הסימבולית בין יזמות לציונות, המגולמת באידיאל ההייטקיסט הציוני, מקבלת כאן פרשנות של השחקניות בשדה, שעבורן אין הפרדה אנליטית בין יזמות לציונות; שתיהן נשורות לכדי מהות אחת היברידית.

”מגילת העצמאות שלי”:³ גילום וביצוע יזמות בבתי ספר ממלכתיים בישראל

אידיאל ההייטקיסט הציוני מונכח במערכת החינוך הישראלית לא רק על ידי קובעי מדיניות אלא גם על ידי סוכנות וסוכנים חברתיים בשדה, המטמיעים אידיאל זה במרחבים הפיזיים והמקוונים של בתי הספר ובפרקטיקות הנהוגות בהם ביומיום. ניתוח תוכן של 40 אתרי אינטרנט ודפי פייסבוק של בתי ספר יסודיים ממלכתיים בישראל מראה כי יזמות נתפסת כערך דומיננטי וחשוב הנשזר בערכים קולקטיביים. כך למשל, באתר בית הספר אהוד מנור באור יהודה הטקסט המציג את בית הספר קשר בין צמיחה אישית וחשיבה יזמית ובין יצירת קהילה מעורבת.³ קריאת הטקסטים באתר בית הספר העלתה תמונה זהה לזו העולה מאתרים של בתי ספר רבים אחרים: הטקסטים אינם מבחינים בין הקניית ערכים אינדיבידואליים ובין הקניית ערכים קולקטיביים. תחת זאת, טיפוח היזמות והצמיחה האישית נשזר בטיפוח זהות קולקטיבית ולאומית. בבית הספר התקיים גם פרויקט לעידוד היזמות ששמו ”סיירת תקשוב” – כותרת הקושרת סימבולית בין יזמות טכנולוגית לשיח צבאי.

החיבור בין הייטק לצבא מתבטא גם בפרויקט ”מועדון הטייסת”, המתקיים בכמה בתי ספר יסודיים ממלכתיים ומוגדר ”פרויקט ייחודי ויוקרתי להעצמה אישית”. במסגרת הפרויקט נפגשת קבוצת תלמידים עם טייסי חיל האוויר והייטקיסטים ישראלים כדי שאלה ישמשו לילדים מושא להשראה. התפיסה העומדת בבסיס התוכנית המתקיימת בבית הספר המאוחד בירוחם, למשל, היא ”שכל אדם מסוגל וראוי להגיע להישגים ולהצלחה, אם רק יבחר” (בית ספר המאוחד בירוחם, 2016). פרויקט זה הוא דוגמה לאופן שבו הפרקטיקות הנהוגות בבתי הספר מגלמות את אידיאל ההייטקיסט הציוני לא רק דרך פעולה דיסקורסיבית אלא גם באמצעות מפגש עם דמויות ממשיות המוצגות כמודל לחיקוי. דמויות אלו מנגישות ומחזקות אידיאל זה ובה בעת משמרות ומחזקות מנגנוני הכלה והדרה חברתית, שכן הן מאדירות את הדמות הגברית הציונית, הצבאית והיזמית.

הפרקטיקות הנהוגות בבתי הספר החדשניים שהשתתפו במחקר מעידות אף הן על אידיאל ההייטקיסט הציוני. בתי ספר אלו, הפועלים במרכז הארץ תחת משרד החינוך ומדגישים את התבדלותם וייחודיותם ואף מתהדרים בהן, ממחישים כיצד השיח היזמי מובנה ומקבל תצורות חדשות בתהליכים מלמטה למעלה. הכניסה הפיזית לבית הספר ארזים (שם בדוי),⁴ בית ספר המשרת אוכלוסייה ממעמד בינוני-גבוה, מבליטה סימבולית את ההיברידיות באידיאלים להבניית העצמי. על הקירות בצד אחד של רחבת הכניסה מוצגות שלל מילים מעודדות עשייה במסגרות צבעוניות: ”תמצאו”, ”תתרגשו”, ”תחקרו”, ”תחלמו”. בצידה השני של הרחבה ציור של דגל ישראל, הכיתוב ”מדינת ישראל”, ולידם תמונות וציטוטים של בנימין זאב הרצל (”אם תרצו אין זו אגדה”), דוד בן-גוריון (”כל זמן שאדם חי הוא יכול להשתנות”) וחיים ויצמן, המוצג ככימאי וכמנהיג ציוני. על קירות בית הספר נרקיסים (שם בדוי), המשרת אוכלוסייה ממעמד בינוני-גבוה, מוצגים ציטוטים של מנהיגים אמריקנים (בנג'מין פרנקלין וג'ון פ' קנדי) לצד ציטוטים של מנהיגים ישראלים.

3 האתר אינו זמין עוד.

4 שמות בתי הספר שנכללו במחקר, שהממצאים בהם נאספו בתצפיות ובראיונות, שונו כדי לשמור על אנונימיות.

בכניסה אחת לבית הספר מוצג ציטוט של ג'ון פ' קנדי ולידו ציטוט של הנשיא שמעון פרס המעודד הצלחה אינדיווידואלית: "בכל אחד מכם טמון פוטנציאל ענק, שאף אחד לא ימצה במקומכם, אם תשקיעו במיצוי עצמי תגלו אוצרות הגנוזים עמוק באישיותכם". בכניסה אחרת מוצגות מילותיו של טשרניחובסקי, "האדם אינו אלא תבנית נוף מולדתו", ולצידן מילות שירה של חנה סנש – סמל ההקרבה למען הקולקטיב הציוני.

בבית הספר החדשני דפנה (שם בדוי), שנמצא בשכונה המאופיינת באוכלוסייה ממעמד סוציו-אקונומי נמוך במרכז הארץ, ההיברידיות בין הרוח היזמית לציונות נוצרת בדרך ייחודית. הסביבה הפיזית מעוצבת, לדברי צוות בית הספר, בהשראת חברות הייטק: קירות בית הספר שקופים, חללי העבודה והכיסאות שונים ומגוונים. בכניסה לכיתה תלויה רשימת תפקידי התלמידים, ואחד מהם הוא "החלפת אייקונים", בשפת בית הספר – החלפת סמל השיעור הנלמד כעת. אך התכנים הנלמדים בבית הספר, הערוכים לפי פרויקטים, קושרים יזמות ביהדות. לדוגמה, הפרויקט השנתי של תלמידי כיתות ב הוא בריאת העולם בספר בראשית; הפרויקט של כיתות ג הוא "מפצחים את קוד הגיבורים" – פרויקט העוסק בגיבורי התנ"ך, שלדברי מנהלת בית הספר הוא משלב "תורה, שפה, אוריינות דיגיטלית ואמנות".

השחקניות בשדה קושרות בין יזמות לציונות בבתי ספר ממלכתיים גם באמצעות חגים וסמליהם, המהווים "דבק חברתי" בתרבות הישראלית ומחזקים לאומיות אתנית יהודית (שוהם, 2014, עמ' 22). יסמין, מורה ומחנכת בכיתות א ו-ב בבית הספר נרקיסים, סיפרה בריאיון כי בשיעור כישורי חיים – שתכניו מוכתבים על ידי משרד החינוך – המורות מתבקשות להדגיש לילדים מדי חודש ערך אחר. הריאיון עימה נערך בסמוך לחג העצמאות, ועל כן בחרה לספר כיצד הקדישה שיעורים אחדים לערך "עצמאות": "ביחס לעצמאות המדינה, אנחנו מדברים על כל הנושא שאנחנו עצמאיים, מה אנחנו עושים, איך אנחנו מרגישים, איפה אנחנו יכולים להיות יותר, ומשלבים את זה לפי התוכנית של משרד החינוך". אסתי, גם היא מורה ומחנכת בכיתות א ו-ב בבית הספר, סיפקה פרשנות משלה לתוכנית המוכתבת וסיפרה שלקראת יום העצמאות היא מחלקת לתלמידי כיתה ב את "מגילת העצמאות שלי", ובה מתבקשים התלמידים לציין את "הדברים החדשים שהם התחילו לעשות השנה באופן עצמאי". כך, דרך חג העצמאות הלאומי של מדינת ישראל, מבקשות המורות בבית הספר לעודד אצל תלמידיהן אוטונומיה באמצעות רפלקסיה עצמית והצבת יעדים לשיפור עצמי. פרקטיקה זו נהוגה גם בחגים אחרים: ילדי בית הספר מחפשים עידוד לחירותם האישית בחג החירות, מדגישים את "האור שבעצמי" בחגיגת חג האורים ומוציאים את "הלהבה הבוערת בהם" בל"ג בעומר.

אפשר היה לטעון כי פרקטיקת ציונם של חגים לאומיים ודתיים בבית הספר היסודי הממלכתי נרקיסים משקפת אסטרטגיית התמודדות של בתי ספר חדשניים, או כאלה המשרתים אוכלוסיות ממעמד סוציו-אקונומי גבוה, המבקשים לטשטש ערכים לאומיים ולהדגיש במקומם ערכים אינדיווידואליים. אך ממצאי המחקר מעידים כי פרקטיקות דומות שכיחות בחגי ישראל בבתי ספר ממלכתיים רבים שמאפייניהם אחרים. פרקטיקות אלו מושאלות ממוקדים שונים ומשוכללות על ידי הסוכנות החברתיות בשדה בתהליכים מלמטה למעלה, והן אינן נובעות ישירות מהטמעת המדיניות של משרד החינוך. לדוגמה, בבית הספר שחקים באורנית נערכה לקראת ל"ג בעומר פעילות שהתבססה על טקסט בבלוג של מורה המגדירה עצמה יזמת חינוכית (יסודי "שחקים" אורנית, 2019). פעילות

זו, שהועתקה גם למרחבים של בתי ספר יסודיים אחרים, מתחילה בצפייה בסרטון באתר בריינפופ⁵ המאשר על ידי משרד החינוך. הסרטון מציג נער שמספר לרובוט שלו את סיפורו של רבי עקיבא. בעקבות הסרטון מציעה המורה לייצר דיון סביב הסיפור באופן הבא:

רבי עקיבא היה רועה צאן שבעזרת כוח רצון והתמדה הצליח ללמוד בגיל מאוחר תורה והפך לרב גדול. לדעתי, חשוב שהתלמידים יכירו את דמותו ועוד יותר – יבינו שלעולם לא מאוחר מדי להצליח בדברים שחשובים להם. [...] ערכנו דיון בנושא התכונות שעוזרות לנו להצליח. [...] התלמידים העלו דוגמאות לדברים שפעם היו להם ממש קשים ובעזרת התכונות שהם אמרו בתחילת הדיון (כוח רצון, לנסות עד שמצליחים, התמדה ועוד) הם הצליחו. לסיום, החזרתי אותם למשפט "אבנים שחקו מים". (קנדי, ל"ת)

בפעילות זו המורה נעזרת בתוכן המאשר על ידי משרד החינוך – הסרטון – ומתרגמת ומתאימה את התוכן לפי תפיסתה. באמצעות השימוש בדמות, בנרטיב, בסמלים ובציטוטים יהודיים־דתיים המורה מנחילה את המסר כי כל אדם יכול להגיע לכל מטרה אם רק ירצה, יתאמץ ויתמיד. בעשותה כך היא לא רק מעצבת את השיח היזמי באמצעות סמל דתי, אלא אף קושרת את רוח היזמות לסיפורו של רבי עקיבא באופן שמעצב אותו מחדש. אגב הנגשת סיפורו של רבי עקיבא לקהל התלמידים הצעיר הוא מוצג כאדם העומד במכשולים אובייקטיביים בדרך למימוש חלומו, בהתאם להיגיון הניאו־ליברלי. דוגמה זו מעידה כי בשדה החינוך הישראלי שזורים השחקניות והשחקנים החברתיים ניאו־ליברליזם ולאומיות יחדיו, באופן שמייצר שיח יזמי ישראלי־ייחודי המותאם להקשר החברתי והתרבותי שהם פועלים בו. אידיאל ההייטקיסט הציוני מקדם ערכים ניאו־ליברליים וגם משמש להקניית תדמית אטרקטיבית לתכנים אתנו־לאומיים עבור התלמידים הדוברים את השיח הניאו־ליברלי.

דיון וסיכום

השיח היזמי האינדיווידואליסטי הגלובלי המעודד עצמאות של הפרט עומד לכאורה בסתירה לשיחים הקולקטיביסטיים, המהדהדים ללא הפסק בישראל, והמבקשים להבנות זהות אתנו־לאומית. הפרדוקס שבהטמעת השיח היזמי בשדה החינוך המקומי בישראל בא על פתרוננו באמצעות הטמעתם של הרוח היזמית והנרטיב הציוני זה בזה, באופן שמחזק את שניהם ומנגיש אותם הדדית. אידיאל ההייטקיסט הציוני מתעצב ומונכח בשדה החינוך דרך שני מנגנוני שיח הפועלים זה לצד זה. האחד מטמיע את הנרטיב היזמי בסיפור הציוני ומחזק תפיסות קולקטיביסטיות באמצעות היזמות, והאחר מגייס ערכים וסמלים קולקטיביים לחיזוק הרוח היזמית. בניגוד לטענתו של דיוויד הארווי (2015) כי לאומיות עומדת בשירות הניאו־ליברליזם במדינות ניאו־ליברליות, מחקרנו מראה כי באידיאל

5 אתר בריינפופ, שהוקם בארצות הברית ופועל בישראל מאז 2005, מציע תוכני אנימציה חינוכיים. לפי הכתוב באתר, התכנים בו מותאמים לתוכניות הלימודים הישראליות.

היזמי-הלאומי ההיברידי היזמות אינה מוכפפת באופן בלעדי לציונות, והלאומיות אינה עומדת רק בשירות היזמות הניאו-ליברלית.

מחקרים קודמים על השיח היזמי בישראל התמקדו באופן שבו השיח היזמי מעודד סובייקטיביות ניאו-ליברלית (הלמן, 2014; סער, 2010), והצביעו על שיחים אתנו-לאומיים המתקיימים במקביל ובנפרד בשדות מסוימים (Sa'ar, 2016) או על היעדרם באחרים (Zilber, 2006). בשדה החינוך, דהאן ויונה (2005) טענו כי המדינה הניאו-ליברלית מתערבת בתוכני החינוך ומחדירה בהם ערכים אתנו-לאומיים כדי לחזק את הלגיטימציה לקיומה, וראו בקו השמרני האתנו-לאומי ניאו-ליברליזם בתחפושת. כיום, ממרחק הזמן, אנו מוצאות כי גם ההפך הוא הנכון: האתנו-לאומיות לובשת פנים ניאו-ליברליות כדי להיעשות נגישה ומזמינה לדור הצעיר, שעבורו ההיגיון הניאו-ליברלי מובן מאליו.

כפי שטענו סטיבן בול ועמיתותיו (Ball et al., 2012), מדיניות חינוכית מגולמת בשדה בתהליך דינמי שיש בו הן מגמות מלמעלה למטה הן מגמות מלמטה למעלה. ואכן, ניכר כי אידיאל ההייטקיסט הציוני מוטמע בשיח החינוכי באופן מורכב ורב-ממדי. אידיאל זה מתעצב בהשפעתם של קובעות וקובעי מדיניות ושל נשות ואנשי שדה החינוך הפועלים בבתי הספר. דמותו של נפתלי בנט כיום מצליח ועשיר הידוע גם בעמדותיו הימניות-לאומיות משמשת טיפוס אידיאלי להטמעתה של אתנו-לאומיות בעטיפה יזמית עכשווית, ובה בעת לחיזוק ערכים ניאו-ליברליים במעטפת דתית. אולם אין מדובר בתהליך שראשיתו במדיניות שר החינוך דאז בנט; הממצאים מראים כי אידיאל ההייטקיסט הציוני אופייני לשיח בקרב קובעי מדיניות וגם בקרב קולות דומיננטיים בבתי הספר היסודיים הממלכתיים, המעודדים סימבולית ואופרטיבית את כינונו של סובייקט יזמי ציוני.

אידיאל ההייטקיסט הציוני מדגיש אחריות אישית, כפי שדורש השיח הניאו-ליברלי, ולצידה גם אחריות אתנו-לאומית. שני אלה יחד מטשטשים את קיומם של פערים חברתיים. השיח היזמי הגלובלי הנשזר בשיח האתנו-לאומי משמש גם ככלי להדרה ולהכלה בחברה בת זמננו. השיח היזמי שבמערכת החינוך הישראלית מבנה את התפיסה כי "מדינת הסטארט-אפ" היא מדינת היהודים היזמים, ועושה זאת באמצעות חיבור סימבולי בין יזמות ובין יהודיות ותיאור היזמות כתכונה יהודית וציונית שורשית. את האידיאל של עובד האדמה הציוני מחליף האידיאל של עובד ההייטק הציוני, המתואר כחלק ממודל השחקן החברתי הרצוי. אידיאל ההייטקיסט הציוני משמש בחינוך הממלכתי לניכוס השיח היזמי ללאום היהודי, ומסמן כך גבולות קולקטיביים הנובעים מהרצון של מערכת החינוך הממלכתית להטמיע שייכות קולקטיבית. אי-אפשר להתעלם מכך שסימון הגבולות הודף את האוכלוסייה הערבית בישראל אל מחוץ לסיפור ההצלחה היזמי ומנציח פערים חברתיים ולאומיים.

מחקרנו מוגבל מאחר שהוא מתייחס לשדה החינוך הממלכתי היהודי החילוני בלבד. יש להמשיך ולבחון את המשמעויות החברתיות והפוליטיות בהצבת אידיאל ההייטקיסט הציוני במערכת החינוך בשדות אחרים. חשוב מאוד להבין כיצד השיח היזמי בא לידי ביטוי במערכת החינוך הערבי בישראל וכן בחינוך היהודי הממלכתי-דתי, ולבחון את משמעויותיו החברתיות ארוכות הטווח של הטמעת הנרטיב היזמי בחינוך הדור הצעיר. מכיוון שאיסוף החומרים שאינם מקוונים התמקד במרחבים פיזיים ואנושיים של בתי ספר חדשניים במרכז הארץ, חשוב לבחון כיצד מתבטא אידיאל ההייטקיסט הציוני בבתי ספר

נוספים בעלי מאפיינים סוציו־אקונומיים וגאוגרפיים אחרים, במיוחד בפריפריה החברתית והגאוגרפית. כמו כן, מחקרנו מתייחס לחינוך הממלכתי היסודי, אך יש צורך לבחון כיצד השיח היזמי בא לידי ביטוי בחינוך העל־יסודי, שבו הכניסה לשוק העבודה או הגיוס הצבאי הם אירועים ששייכים לעתיד הקרוב של התלמידים. בהמשך לכך יש מקום לבדוק גם את עמדתם של תלמידות ותלמידים בישראל לגבי אידיאל ההייטקיסט הציוני, מנקודת מבט הרואה בהם שחקנים חברתיים בעלי סוכנות ולא חומר ביד היוצר של מערכת החינוך. לסיכום, מן המחקר עולה כי בהקשר הישראלי היזמות אינה שיח מונוליתי גלובלי שעניינו לאשר ולקדם כלכלה ניאו־ליברלית. בעת הזאת, סוכנות וסוכנים חברתיים במרחב החינוך הממלכתי בישראל יוצרים באופן פעיל אידיאלים היברידיים שבאמצעותם הלאומיות משרתת הבניה של סובייקטיביות ניאו־ליברלית, ובה בעת ערכים ונרטיבים ניאו־ליברליים מגויסים לשימורה ולחיזוקה של זהות קולקטיבית אתנו־לאומית. מחקרנו מראה כיצד שיח גלובלי מעוצב ומובנה מחדש בתוך הקשרים חברתיים ופוליטיים, ובוחן את עיצובו של השיח החינוכי בעידן שבו ההיגיון הניאו־ליברלי הפך מובן מאליו.

מקורות

- אבנון, דן. (2016). האזרחות החדשה: אתנית, לאומית, רובית. גילוי דעת, 10, 165-177.
- אילוז, אווה. (2012). גאולת הנפש המודרנית: פסיכולוגיה, רגשות ועזרה עצמית (בתרגום איה ברור). הקיבוץ המאוחד.
- בית ספר המאוחד ירוחם. (2016, 2 בפברואר). [התוכנית היוקרתית "הטייסת" במאוחד](#). פייסבוק.
- בנט, נפתלי. (2017, 3 במאי). [צפו: נאום השר בנט בטקס פרס ישראל: "אל תקטרו, תקנו. תהיו יזמים!"](#) [וידאו]. פייסבוק.
- גודמן, יהודה, ועידו תבורי. (2010). בין טיפוח העצמי, סולידריות קהילתית ומחיקת האומה: קריאה פרגמטית של כינוסי עידן חדש בישראל. סוציולוגיה ישראלית, 1(1), 29-56.
- דהאן, יוסי. (2018). [צדק חינוכי: הפרטה ומטרות החינוך](#). מכון ון ליר וקיבוץ המאוחד.
- דהאן, יוסי, ויוסי יונה. (2005). דוח דוברת: על המהפכה הניאו־ליברלית בחינוך. תיאוריה וביקורת, 27(סתיו), 11-38.
- דרור, יובל. (2008). [כלים שלובים בחינוך הלאומי: הסיפור הציוני](#). מאגנס.
- הארווי, דייוויד. (2015). [קיצור תולדות הניאו־ליברליזם](#) (בתרגום גיא הרלינג). מולד.
- הלמן, שרה. (2014). [כיצד קופאיות, מנקות ומטפלות סיעוד הפכו ליזמות: סדנאות מרווחה לעבודה וכינון העצמי הניאו־ליברלי](#). סוציולוגיה ישראלית, 2(2), 312-335.
- ובר, מכס. (1984). [האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם](#) (בתרגום ברוך מורן). עם עובד. (במקור פורסם ב־1920)
- וולנסקי, עמי. (2020). [תלמידי האתמול, תלמידי המחר: שלושה גלים של רפורמות בעולם החינוך](#). שוקן.
- יונה, יוסי, ויוסי דהאן. (2013). [מערכת החינוך של ישראל: שוויון והזדמנויות – מבניין אומה לניאו־ליברליזם](#). בתוך יוסי יונה, נסים מזרחי ויריב פנינגר (עורכים), [פרקטיקה של הבדל בשדה החינוך בישראל: מבט מלמטה](#) (עמ' 17-35). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

- יסודי "שחקים" אורנית. (2019, 21 במאי). **ל"ג בעומר – רבי עקיבא היה רועה צאן שבעזרת כוח רצון והתמדה הצליח ללמוד בגיל מאוחר תורה והפך לרב גדול**. פייסבוק.
- ליבוביץ, אסף. (2010). תהליך מדיני כצורך קיומי: השיח הליברלי בישראל, רשתות הביטחון וההתמודדות עם תפיסת האיום הקיומי. *פוליטיקה*, 20, 97-122.
- מחזו ירושלים ומנח"י משרד החינוך. (2015, 30 באוגוסט). **לתת לעצמך, לתת למדינה – לתת חמש! פייסבוק**.
- משרד החינוך. (2018, א, 1 בינואר). **התוכנית להתפתחות אישית ולמעורבות חברתית: הוראת קבע מס' 0044 – חדש (חוזר מנכ"ל)**.
- משרד החינוך. (2018, ב, 15 בנובמבר). **מורים – רוצים לעזור לתלמידים שלכם להקים את הוויז הבא? פייסבוק**.
- משרד החינוך. (ל"ת). **לתת חמש: התוכנית הלאומית לחיזוק לימודי המתמטיקה**.
- נוסק, הלל, וחנה אדוני. (2007). ישראלים בכפר הלוקלי ובכפר הגלובלי: הזהות הלאומית במבחן הגלובליזציה והרב-תרבותיות בעידן התקשורת הרב-ערוצית. *קשר*, 136-146.
- סער, עמליה. (2010). יזמות זעירה של נשים כמסלול ניעות חברתית, מספר היבטים פרדוקסליים. *סוציולוגיה ישראלית*, יא(2), 441-462.
- פוקו, מישל. (2005). *סדר השיח* (בתרגום נעם ברוך). בבל. (במקור פורסם ב-1971)
- פילק, דני. (2019). הדמוס נעלם? הפופוליזם כאתגר על התפיסה הניאו-ליברלית של הפוליטי. *סוציולוגיה ישראלית*, כ(1), 13-15.
- קנדי, מור. (ל"ת). **ל"ג בעומר: דמותו של רבי עקיבא והמסר מסיפורו**. פשוט למשחק.
- רם, אורי. (1999). בין הנשק והמשק: ישראל בעידן העולמקומי. *סוציולוגיה ישראלית*, ב(1), 99-145.
- שבצ'נקו, יוליה, ושרה הלמן. (2017). מחאה אנטי-ניאו-ליברלית ותוצר ניאו-ליברלי: ניכוס ותרגום תביעות מחאת האוהלים של קיץ 2011 על ידי ועדת טרכטנברג. *סוציולוגיה ישראלית*, יט(1), 145-168.
- שוהם, חיזקי. (2014). **נעשה לנו חג**. חגים ותרבות אזרחית בישראל. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שלסקי, שמחה, וברכה אלפרט. (2007). **דרכים בכתיבת מחקר איכותני: מפירוק המציאות להבניתה כטקסט**. מכון מופ"ת.
- שקדי, אשר. (2003). **מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני – תיאוריה ויישום**. רמות.
- Agbaria, Ayman K. (2018). The 'right' education in Israel: Segregation, religious ethnonationalism, and depoliticized professionalism. *Critical Studies in Education*, 59(1), 18–34.
- Aronson, Matt, & Steve Bialostok. (2016). "Do some wondering": Children and their self-understanding selves in early elementary classrooms. *Symbolic Interaction*, 39(2), 229–251.
- Ball, Stephen J., Meg Maguire, & Annette Braun. (2012). *How schools do policy: Policy enactments in secondary schools*. Routledge.
- Charmaz, Kathy. (2006). *Contracting grounded theory: A practical guide through qualitative analysis*. Sage.

- Drori, Gili S. (2000). Science education and economic development: Trends, relationships, and research agenda. *Studies in Science Education*, 35, 27–57.
- Drori, Gili S. (2010). Globalization and technology divides: Bifurcation of policy between the “digital divide” and the “innovation divide”. *Sociological Inquiry*, 80(1), 63–91.
- Fairclough, Norman. (2013). *Analyzing discourse: Textual analysis for social research*. Routledge.
- Feniger, Yariv, Mirit Israeli, & Smadar Yehuda. (2016). The power of numbers: The adoption and consequences of national low-stakes standardised tests in Israel. *Globalisation, Societies and Education*, 14(2), 183–202.
- Fenwick, Tara. (2004). Learning in complexity: Work and knowledge in enterprise cultures. *Counterpoints*, 219, 253–267.
- Foucault, Michel. (1977). *Discipline and punish: The birth of the prison* (Alan Sheridan, Trans.). Vintage Books.
- Fraiberg, Steven. (2017). Start-up nation: Studying transnational entrepreneurial practices in Israel’s start-up ecosystem. *Journal of Business and Technical Communication*, 31(3), 350–388.
- Freeman, Carla. (2014). *Entrepreneurial selves: Neoliberal respectability and the making of a Caribbean middle class*. Duke University Press.
- Gabay-Egozi, Limor. (2016). School choice in a stratified geography: Class, geography, otherness, and moral boundaries. *Journal of Education Policy*, 31(1), 1–27.
- Gill, Rebecca. (2013). The evolution of organizational archetypes: From the American to the entrepreneurial dream. *Communication Monographs*, 80(3), 331–353.
- Hilgers, Mathieu. (2011). The three anthropological approaches to neoliberalism. *International Social Science Journal*, 61(202), 351–364.
- Hytti, Ulla, & Colm O’Gorman. (2004). What is “enterprise education”? An analysis of the objectives and methods of enterprise education programs in four European countries. *Education & Training*, 46(1), 11–23.
- Lakéus, Martin. (2015). *Entrepreneurship in education: What, why, when, how*. OECD.
- Maman, Daniel, & Zeev Rosenhek. (2019). Responsibility, planning and risk management: Moralizing everyday finance through financial education. *The British Journal of Sociology*, 70(5), 1996–2019.
- Mizrahi-Shtelman, Ravit, & Gili S. Drori. (2016). “Taking root and growing wings”: On the concept of glocality from the perspectives of school principals in Israel. *European Journal of Cultural and Political Sociology*, 3(2–3), 306–340.

- Olugbola, Seun Azeez. (2017). Exploring entrepreneurial readiness of youth and startup success components: Entrepreneurship training as a moderator. *Journal of Innovation & Knowledge*, 2(3), 155–171.
- Ong, Aihwa. (2007). Neoliberalism as a mobile technology. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 32(1), 3–8.
- Pagis, Michal. (2016). Fashioning futures: Life coaching and the self-made identity paradox. *Sociological Forum*, 31(4), 1083–1103.
- Peterman, Nicole E., & Jessica Kennedy. (2003). Enterprise education: Influencing students' perceptions of entrepreneurship. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 28(2), 129–144.
- Peters, Michael. (2001). Education, enterprise culture and the entrepreneurial self: A foucauldian perspective. *The Journal of Educational Enquiry*, 2(2), 58–71.
- Pinillos, Maria-Jose, & Luisa Reyes. (2011). Relationship between individualist-collectivist culture and entrepreneurial activity: Evidence from global entrepreneurship monitor data. *Small Business Economics*, 37(1), 23–37.
- Rose, Nikolas. (1992). Governing the enterprising self. In Paul Heelas & Paul Morris (Eds.), *The values of the enterprise culture: The moral debate* (pp. 141–164). Routledge.
- Sa'ar, Amalia. (2016). *Economic citizenship: Neoliberal paradoxes of empowerment*. Berghahn Books.
- Sabar, Galia, & Michal Pagis. (2015). Enhancing the spirit of entrepreneurship: African labor migrants returning from Israel. *Migration Studies*, 3(2), 260–280.
- Sagie, Netta, & Miri Yemini. (2019). Cynical neoliberalism or true agency? Israeli governmental discourse about entrepreneurship in the education system. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 49(1), 47–63.
- Senor, Dan, & Saul Singer. (2011). *Start-up nation: The story of Israel's economic miracle*. Random House Digital.
- Simchai, Dalit. (2014). Ethno-National identity and the new age world view in Israel. *Israel Studies Review*, 29(2), 17–38.
- Zilber, Tammar B. (2006). The work of the symbolic in institutional processes: Translations of rational myths in Israeli high tech. *Academy of Management Journal*, 49(2), 281–303.